

Олий маълумотга эга бўлган шахсларни юридик мутахассисликка қайта тайёрлаш курси (2021 йил январь-июнь ойлари) ўзбек гуруҳи тингловчилари учун Давлат ва ҳуқуқ назарияси модулидан оралик назорат казуси

3. Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай туриға киришини атрофлича муҳоама қилинг.

Юқоридаги казусни таҳлил қилишда, аввало, йорититиб олишимиз керак бўлган масалаларни аниқлаб олсак:

1. Ҳуқуқ нормаси ўзи нима ?
2. Ҳуқуқ нормалари уларда мустақкамланган қоидаларнинг характериға қараб қандай турларға бўлинади?
3. Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар тавсифи?
4. Мажбурият юқловчи нормалар тавсифи?
5. Тақикловчи нормалар тавсифи?
6. Якуний ҳулоса.

Казусни таҳлил қилишда қуйидаги **қонун ҳужжатларига** мурожаат қилиш мумкин:

- а) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
- б) “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонун.
- с) “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
- д) “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
- е) Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси.

Демак, даставвал ҳуқуқ нормаси тушунчасига таъриф берадиган бўлсак, “Норма” сўзи лотинчадан олинган бўлиб, “қоида”, “намуна” деган маъноларни англатади. Ҳуқуқ нормаси эса, ҳуқуқ тизимининг бошланғич, бирламчи таркибий элементи ҳисобланади. **Ҳуқуқ нормаси** – давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулладиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидаси. Ҳуқуқ нормаси – ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг асосий, муҳим қисми, бутун ҳуқуқий тизимнинг бош тушунчасидир. Ҳуқуқнинг шаклланиши ва амалга оширилиш жараёни, қонунлар, барча юридик тушунчалар ва тузилишлар, ҳатто назария ҳам ўз

замирида бевосита ёки билвосита ҳуқуқ нормасига эга бўлади. **Ҳуқуқ нормасида жамиятнинг, халқ ҳаётининг моддий шарт-шароитлари билан белгиланадиган эрки, ифодаси, манфаатлари ифодаланади.** Ҳуқуқ нормаси шахсларнинг бир-бири билан бўладиган ўзаро муносабатларида қандай хатти-ҳаракат моделига, намунасига риоя этишлари лозимлигини, яъни қайси ҳаракатларни содир этиш мумкин ёки қандай хатти-ҳаракатларни содир этмаслик кераклигини кўрсатади. Шу маънода ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ-атворнинг ҳуқуқий мезони сифатида майдонга чиқади.

Ҳуқуқ нормаларининг илмий ва ўқув адабиётида турлича таснифлари ва гуруҳланишлари мавжуд. Таснифлаш деганда, мантиқан ўрганилаётган объектларни турлар бўйича маълум бир умумий мезонлар асосида гуруҳларга ажратиш тушунилади. Таснифлашнинг тўғри ва тўлароқ бўлиши, аввало, унга асос қилиб олинган мезоннинг бошқа барча белгиларини қайд этувчи унинг энг аҳамиятли жиҳатига боғлиқдир. Юридик нормаларни таснифлашнинг тўртта мезони мавжуд:

- 1) ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш функциялари;
- 2) ҳуқуқий тартибга солиш предмети;
- 3) ҳуқуқий тартибга солиш методи;
- 4) нормани ифодалаш шакли.¹

Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар деганда: яъни, ҳуқуқ субъектига қандай ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг **31-моддасига** биноан, «ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбурий сингдиришга йўл қўйилмайди». Ёки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг **29-моддасида** “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”. Ёки, Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддасида белгиланганидек: Виждон

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулъетеев ва бошқ.; проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. – 582 б.

эркинлиги фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқидир. Фуқаро ўзининг динга, динга эътиқод қилишга ёки эътиқод этмасликка, ибодат қилишда, диний расм-русумлар ва маросимларда қатнашиш ёки қатнашмасликка, диний таълим олишга ўз муносабатини белгилаётган пайтда уни у ёки бу тарзда мажбур этишга йўл қўйилмайди.² Худди шунингдек, сўз эркинлиги ҳам инсоннинг шахсий ва фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларидан биридир. Ҳозирги даврда аксарият мамлакатларда “ахборот эркинлиги” деб аталадиган умумий ҳуқуқнинг таркибий қисми. Ўз фикрини оммавий тарзда(оғзаки ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланган ҳолда йозма) баён этиш имкониятини билдиради. Бир сўз билан айтганда, ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар – рухсат мазмунидаги нормалар бўлиб, нималарни қилиш мумкинлигини белгилайди.

Яна шунга эътибор берсак бўладики, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддаси мазкур норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг “Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар” бобида белгилаб қўйилган. Шундан келиб чиқиб, **хулоса қилишимиз мумкинки**, мазкур норма ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатяпти. Шунинг учун, бу нормани ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар қаторига киритамиз. Лекин, алоҳида таъкидлаш жоизки, мазкур норманинг иккинчи қисмида: ”фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин” деб белгиланган, яъни бу қисмда ҳуқуқ субъектига таъқиқ мавжуд. Демак хулоса, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 29-моддасининг биринчи қисмида ҳуқуқ субъектига ҳуқуқ ва ваколат берувчи норма белгиланган бўлса, иккинчи қисмида тақиқловчи норма ўрнатилган.

² ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚОНУНИ “ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ВА ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР ТЎҒРИСИДА. Тошкент ш.,1998 йил 1 май, 618-1-сон.

Ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш лозимлиги (шартлиги) ни кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари **мажбурият юқловчи нормалар** дейилади. Яъни, қандай ҳаракатларни содир этиш лозимлигини кўрсатувчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасига биноан, «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар». Ёки яна бир мисол, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар” дейилган ва бу қоида мажбурият юқлаш характериға эға. Бу нормани мажбурият юқловчи нормалар қаториға киритишимизнинг дастлабки ва эътиборли сабаби, мазкур норма Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Фуқароларнинг бурчлари” бобида келтирилган. Ўзбекистон Республикеси Солиқ Кодексида ҳам қатъий белгилаб қўйилганидек: “Ҳар бир шахс ушбу Кодексида белгиланган солиқлар ва унда назарда тутилган йиғимларни тўлашлари шарт...”³ Юқоридагилардан хулоса қилишимиз мумкинки, мажбурият юқловчи нормалар – нималарни қилиш **зарурлигини** белгиловчи нормалардир. Демак, Ўзбекистон Республикеси Конституциясининг 51-моддаси ҳуқуқ субъектиға мажбурият юқловчи норма ҳисобланади, чунки Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси **сўзсиз** тан олинади ва у олий юридик кучға эға бўлиб Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида қўлланилади.⁴ Эътиборингизни яна шу нарсаға қаратмоқчиманки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар **қонун билан белгиланган** солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар” дейилган. Демак, фуқаролар фақатгина қонунларда аниқ белгилаб қўйилган солиқ ва йиғимларнигина тўлашға мажбур. Хулоса шуки, ҳуқуқ субъектлариға мажбурият юқловчи нормалар норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда аниқ ва конкрет ўрнатиб қўйилади ҳамда буни ҳеч қандай асосларға кўра рад қилиб йоки кечиктириб бўлмайди. Рад

³ Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси 8-модда.

⁴ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚОНУНИ “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида” ги. Тошкент ш., 2012 йил 24 декабрь, ЎРҚ-342-сон.

килинган ва кечиктирилган ҳолатларда эса жавобгарликка тортилишга сабаб бўлади. Мажбурият юқловчи нормаларнинг ваколат берувчи нормалардан энг асосий фарқли томони шундаки, мажбурият юқловчи нормаларда императив яъни қатъийлик хусусияти кучлироқ бўлади. Тўғри, Конституциявий нормаларнинг барчаси императив хусусиятга эга, лекин ваколат берувчи нормалар кўпроқ шахснинг эркига боғлиқ бўлади, яъни у бу ҳуқуқларидан фойдаланиши ёки фойдаланмаслигини эркин танлайди. Мажбурият юқловчи нормалар эса давлат томонидан қатъий ўрнатилади ҳамда уни аниқ ва бир хилда бажарилишини назорат ҳам қилади. Бажарилмаган ҳолатда эса муқаррар жавобгарликка тортади. Ҳуқуқ субъектига муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар **тақиқловчи нормалар** деб аталади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади” деган қоида бунга яққол мисол бўла олади. Ёки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг яна бир Қонунида: “Қонунда кўзда тутилган ҳоллардан ташқари давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишга, худди шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралашишга йўл

қўйилмайди” деб белгилаб қўйилган.⁵ Хулоса қиламизки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида **учта** ҳуқуқ субъектига тақиб ўрнатилган (давлат идоралари, мансабдор шахслар ва жамоат бирлашмалари). Демак, бу норма **тақибловчи норма** ҳисобланади. Тақибловчи нормаларни ҳам императив нормалар гуруҳига киритишимиз мумкин. Чунки, бу нормалар ҳам қатъий тартибда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган бўлади ва бу тақибловчи бузганлик учун муқаррар жавобгарлик белгилаб қўйилади. Шу ўринда, тақибловчи нормаларни мажбурият юқловчи нормалардан **фарқли томонларини** келтириб ўтсак. Мажбурият юқловчи нормалар ҳуқуқ субъектига аниқ бир хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизликни, аниқ бир вақтда, аниқ бир муддатда ёки аниқ бир ҳудудда содир этиши ёки содир этмаслиги мажбуриятини юқлайди. Яъни нормадаги мажбурият ҳуқуқ субъекти зиммасига тўлиқ юкланади ва у бунга мажбур этилади. Тақибловчи нормалар эса ҳуқуқ субъектини ҳали амалга оширилмаган маълум бир ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан оғохлантиради. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, ҳуқуқ субъекти айнан шу ҳаракатларни содир этмаслиги учун унга тақиб ўрнатади. Бу нормаларнинг умумий жихатлари ҳам бор. Масалан, ҳар иккала тусдаги нормалар ҳам императив хусусиятга эга бўлиб уларни бузганлик учун ҳар иккаласисда ҳам муқаррар жавобгарлик белгиланган.

Якуний хулоса ўрнида шуни айтмоқчимизки, юқорида келтирилган ҳуқуқ нормаларининг моҳиятини ва мақсадини англаш, уларни бир-биридан мазмунан фарқлаш ўта муҳим аҳамият касб этади. Бу аҳамиятлилиқ, аввало, қонунчилик ташаббуси субъектларига конкрет мазмунга ва объектга эга нормалар яратишларида, ижро ҳокимияти барча субъектларининг нормалар ижросини аниқ вақтда, ҳудудда ва аниқ субъектга нисбатан амалга оширишларида, ҳамда қолган барча ҳуқуқ субъектларининг ижтимоий

⁵ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚОНУНИ “Жамоат бирлашмалари тўғрисида” ги. Тошкент ш., 1991 йил 15 февраль, 223-XII-сон.

муносабатларда қонун талабларига мос равишда иштирок этишларида намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
3. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
4. “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
5. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси.

Фойдаланилган веб-сайтлар:

www.lex.uz

www.arxiv.uz

Wikipedia.org